

Katarzyna Konczewska
Instytut Języka Polskiego PAN, Kraków
katarzyna.konczewska@ijp.pan.pl

**„RATUJĘ OD ZUPEŁNEGO UNICESTWIENIA ŚLADY NASZEJ PRZESZŁOŚCI,
KTÓRE ZACIERAJĄ SIĘ, NIKNĄ Z DNIEM KAŻDYM”.
RĘKOPISY WANDALINA SZUKIEWICZA JAKO NOWE ŹRÓDŁO DO BADAŃ
KONTAKTÓW JĘZYKOWYCH NA POGRANICZU BAŁTYCKO-SŁOWIAŃSKIM¹**

Słowa kluczowe: lingwistyka kontaktowa, geografia lingwistyczna, dialektologia, region cyrumbałtycki

Keywords: contact linguistics, linguistic geography, dialectology, the Circum-Baltic area

Wstęp

Przedmiotem artykułu są dokumenty rękopiśmienne Wandalina Szukiewicza zdeponowane w Litewskim Państwowym Archiwum Historycznym w Wilnie (Lietuvos valstybės istorijos archyvas, LVIA, fond 1135). Pokażę ich specyfikę i określę przydatność naukową do badań nad kontaktami językowymi w peryferyjnym areale dialektalnym pogranicza bałtycko-słowiańskiego².

-
- 1 Artykuł powstał w wyniku działania naukowego przeprowadzonego w ramach programu Narodowego Centrum Nauki Miniatura 4, 2020/04/X/HS2/00306.
  - 2 Artykuł jest pilotażową publikacją zapowiadającą projekt, który mam zamiar zrealizować na podstawie odnalezionych materiałów archiwalnych. Będzie on dotyczył kontaktów językowych na słabo zbadanym obszarze pogranicza bałtycko-słowiańskiego.

Specyfika badań przełomu XIX i XX w. sprawiła, że cenny materiał gwarowy znajduje się nie tylko w pracach językoznawców, lecz także historyków i etnografów, w tym niezawodowych (por. Rak 2021). Przykładem tego są rękopisy W. Szukiewicza, uczonego samouka z Naczy w powiecie lidzkim. Mimo że w kręgu jego zainteresowań znajdowała się głównie archeologia, zgromadzone przez niego materiały³ są cenne także dla etnografów, historyków i językoznawców. Co więcej, zarejestrowany przez uczonego materiał gwarowy jest unikatowy, ponieważ pochodzi ze słabo zbadanego obszaru pogranicza bałtycko-słowiańskiego, z miejscowości, których większość nie była uwzględniana w znanych atlasach gwarowych. Materiał ten nie tylko może dostarczyć nowych informacji o gwarach i ich rozwoju, lecz także służy do weryfikowania dotychczasowych ustaleń o kontaktach językowych w peryferyjnych strefach dialektalnych pogranicza bałtycko-słowiańskiego. Stanowi również nieocenioną bazę, w tym metajęzykową, do prowadzenia badań interdyscyplinarnych w zakresie komparatystyki sławistycznej, historycznej wielojęzyczności, antropologii kulturowej i tożsamości mieszkańców pogranicza. Pozwala też włączyć historyczną analizę socjolingwistyczną do badań nad kontaktami językowymi i dziedzictwem językowym. Ponadto jest źródłem nowych informacji o polszczyźnie inteligencji wileńskiej przełomu XIX i XX w., jak również o ówczesnym życiu społeczno-naukowym⁴.

Wandalin Szukiewicz – badacz zapomniany?

W. Szukiewicz (1852–1919) herbu Odrowąż (ród pochodzący ze Żmudzi) urodził się i większą część życia spędził w Naczy na historycznej Wileńszczyźnie, obecnie jest to północno-zachodnie pogranicze białorusko-litewskie⁵. Kierując się postawą patriotyczną, rodzice nie oddali go do szkół rosyjskich, wykształcenie zdobywał w domu, jak to było przyjęte wówczas u szlachty, a następnie pod opieką Józefa Jundziłła, emerytowanego profesora botaniki Uniwersytetu Wileńskiego⁶. Trudna sytuacja finansowa rodziny nie pozwoliła Wandalinowi wyjechać na studia za granicę, dlatego postanowił wstąpić do Szkoły Głównej Warszawskiej. Jednak wówczas przekształcono ją w Uniwersytet Cesarski z wykładowym językiem rosyjskim, którego

3 Część opublikowanej spuścizny naukowej Szukiewicza jest ogólnie dostępna w formie elektronicznej w bibliotece Polona.

4 Zygmunt, syn Wandalina Szukiewicza, w 1933 r. napisał o korespondencji prowadzonej przez ojca, iż ona „daje dosyć dokładny obraz życia kulturalnego i patriotycznego u nas do czasów wojny światowej (LVIA, 1135/6/10: 76).

5 Szukiewicz szczegółowo przedstawił historię swego rodu Michałowi Brensztejnowi w liście datowanym na styczeń 1909 r. (ibid.: 35–35a).

6 To dzięki Jundziłłowi Szukiewicz wybrał ścieżkę naukową: „Rozbudził we mnie zamiłowanie do nauk przyrodniczych i do rzeczy dawnych” (ibid.: 35a).

Szukiewicz nie znał. Pozostał w Warszawie, podejmując prywatną naukę po rosyjsku przedmiotów niezbędnych do zdania egzaminów. Po krótkim czasie sytuacja rodzinna zmusiła go do powrotu do Naczy, gdzie objął gospodarstwo. Od tego czasu systematycznie kształcił się samodzielnie, poznając dorobek uczonych światowej sławy. Szczególnym zainteresowaniem darzył archeologię. Był jednym z założycieli wileńskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk (TPN) i aktywnym jego działaczem. W miejscu swego zamieszkania angażował się w pracę oświatową na rzecz społeczności wiejskiej, m.in. założył komitet, który się zajmował organizacją szkół, sprawowaniem podręczników, zatrudnieniem nauczycieli.

Szukiewicz prowadził badania w niezbyt sprzyjających okolicznościach. Najczęściej na eksploracje wydawał własne pieniądze, co spowodowało nieporozumienia małżeńskie i odejście drugiej żony, która nie akceptowała jego naukowych fascynacji. Ponadto nie zawsze był rozumiany przez prowincjonalną społeczność, często traktującą uczonego, rozkopującego kurhany i wypytującego włościan o różne rzeczy, jako dziwaka. W liście do Seweryna Udzieli, ówczesnego dyrektora Muzeum Etnograficznego w Krakowie, Szukiewicz stwierdził:

Trzeba tu wszystko odkrywać, zdobywać krok za krokiem teren do badań, nie mając nie tylko żadnej pomocy, lecz najmniejszego poparcia. Jedyne, co mię podtrzymuje, broniąc od zniechęcenia, to przekonanie, że bądź co bądź ratuję od zupełnego unicestwienia ślady naszej przeszłości, które zacierają się, nikną z dniem każdym (MEK I 1892).

Pozyskane w trakcie badań eksponaty Szukiewicz przekazywał nieodpłatnie do placówek w Warszawie, Krakowie, Wilnie i Lwowie, gdzie często stanowiły podstawę kolekcji muzealnych⁷. Sprawozdania z działalności badawczej składał do licznych instytucji naukowych, m.in. do Akademii Umiejętności w Krakowie i Cesarskiego Towarzystwa Archeologicznego w Sankt Petersburgu. Popularyzował naukę, aktywnie pisząc do ówczesnej prasy polskiej na tematy archeologiczne i etnograficzne⁸. Był prawdziwym tytanem pracy, ale jednocześnie bardzo skromnym człowiekiem. Szersze publikacje kreślące jego sylwetkę ukazały się tylko z okazji trzydziestolecia pracy naukowej (Brensztejn 1914⁹) oraz jako nekrolog. W artykule jubileuszowym

7 „Zbiory Szukiewicza stanowią najważniejszą część w dziale przedhistorycznym Muzeum Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie” – czytamy w artykule Heleny Cehak-Hołubowiczowej (1936/1937: 9–14). W trakcie kwerendy w Muzeum Etnograficznym im. Seweryna Udzieli w Krakowie (MEK) ustaliłam, że w 1913 r. Szukiewicz przekazał tam kolekcję przedmiotów zebranych w okolicznych wsiach, jedną z najliczniejszych ofiarowanych przez pojedynczych darczyńców muzeum w okresie jego powstania.

8 Pierwsza jego publikacja ukazała się w 1885 r. w „Tygodniku Ilustrowanym”. Maksymalnie pełna bibliografia artykułów publicystycznych Szukiewicza została opracowana w dwudziestoleciu międzywojennym w Bibliotece Wróblewskich w Wilnie, obecnie jest to Biblioteka Litewskiej Akademii Nauk im. Wróblewskich (Lietuvos mokslo akademijos Vrublevskių biblioteka, LMAVB).

9 Jubileusz przypadał w 1913 r., jednak artykuł z tej okazji pojawił się dopiero w 1914 r. w „Kurierze Litewskim” (Brensztejn 1914: 2) i w skróconym wariantcie został przedrukowany w tygodniku

z 1914 r. Michał Brensztejn podkreślał: „Pan Szukiewicz nie należy do rzeszy tych »uczonych«, co za pomocą umiejętnej autoreklamy nieustannie o sobie przypominają lub też łokciami torują dla się drogę do szczytów i uznania swych zasług” (ibid.: 2). Po II wojnie światowej o zasługach Szukiewicza dla badań archeologicznych terenów nadniemeńskich jako pierwsza napisała Frida Gurevič (1962). W późniejszych latach pojawiały się tylko krótkie wzmianki o uczonym, przeważnie jako archeologu, rzadziej etnografie, w białoruskich, polskich i litewskich wydaniach zbiorowych poświęconych historii archeologii oraz w pozycjach popularnonaukowych¹⁰. Jedyna monograficzna synteza jego życia i dokonań¹¹ ukazała się w popularnonaukowej serii „Znani Lidzianie” (Blombergowa 2010). Wybraną korespondencję Szukiewicza wykorzystywano dotychczas przeważnie jako źródło wiedzy o historii wileńskiego TPN (Zasztowt 1990: 259–284; Blombergowa 1992: 69–87; Ilgiewicz 2008). Henryka Ilgiewicz (2016: 71–164) przygotowała do druku i opatrzyła komentarzami listy uczonego do Lucjana Uziębły i Władysława Zahorskiego w kontekście ich działalności kulturowej – była to pierwsza i jak dotychczas jedyna edycja jego korespondencji.

Warto zwrócić uwagę, że mimo znacznych zasług dla nauki i społeczeństwa W. Szukiewicz jest praktycznie nieznany nie tylko szerokiemu gronu polskiego, litewskiego i białoruskiego społeczeństwa, lecz także naukowcom. Jego nazwiska brakuje zarówno na wystawie archeologicznej Litewskiego Muzeum Narodowego w Wilnie, jak i w biogramach serii *Etnografowie i ludoznawcy polscy*.

Obszar objęty badaniami Wandalina Szukiewicza

Eksplorowane przez Szukiewicza tereny są słabo zbadane, a większość penetrowanych przez niego miejscowości nie została uwzględniona w atlasach dialektologicznych¹². Powodem tego może być fakt, że areał obejmujący jego rodzinną Naczę oraz sąsiednie wsie znajduje się na trudno dostępnym i słabo zaludnionym obszarze Puszczy Nackiej, który po II wojnie światowej znalazł się w ścisłym pasie granicy białorusko-litewskiej, co praktycznie uniemożliwiło prowadzenie badań. Ten obszar to pojaćwieskie tereny pogranicza bałtycko-słowiańskiego o skomplikowanym przebiegu osadnictwa powstrzymywanego przez rozległą puszcę i bagna.

„Ziemia” (1914, nr 5 (15): 225–226). Michał Brensztejn wykorzystał w nich informacje autobiograficzne przekazane mu przez Szukiewicza, ale niektóre z nich błędnie, co później Szukiewicz prostował.

10 Najbardziej pełną ich bibliografię do 2000 r. przedstawił Gintautas Zabiela (2002: 9–28).

11 Opracowanie o W. Szukiewiczu autorstwa Aleksandra Śnieżki, znakomitego krajoznawcy i redaktora przedwojennego periodyku „Ziemia Lidzka”, najbardziej jednak znanego jako pierwszy dyrektor Muzeum Poczty i Telekomunikacji we Wrocławiu, pozostało w formie rękopisu.

12 *Lietuvių kalbos atlasas* (Grinaveckienė, Morkūnas 1977) uwzględnia tylko trzy z nich: Koniawę (Kaniava, p. 690), Rudnię (Rudnia, p. 698) i Dubicze (Dubičiai, p. 699), *Dyālektalagīchny atlas belaruskaj movy* (Avanesaŭ, Krapiva, Mackevič 1963) nie odnotowuje żadnego.

W IX–XI w. następował tu proces sławizacji zatrzymany w XII w. przez ekspansję litewską, w XV–XVI w. dotarł prąd osadniczy budników mazowieckich i mazowieckiej drobnej szlachty zagonowej; do Puszczy Nackiej sprowadzano także Mazurów do pracy przy wydobywaniu rud. Skutkiem procesów osadniczych była niejednorodna, złożona sytuacja socjolingwistyczna, spotęgowana późniejszymi procesami historyczno-politycznymi. W czasach, kiedy Szukiewicz rozpoczął badania, tereny te należały administracyjnie do gminy koniawskiej. Julian Talko-Hryniewicz, który kilkakrotnie odwiedzał Szukiewicza w jego majątku w celu wspólnego prowadzenia badań archeologicznych, stwierdził na temat terenu pomiędzy Naczą a Koniawą, iż jest to „odwieczna etnograficzna granica białorusko-litewska dwóch kultur, często spleciona z tradycjami polskimi” (Talko-Hryniewicz 1919: 81–83). Starostwo koniawskie od 1569 r. znajdowało się w powiecie lidzkim województwa wileńskiego Rzeczypospolitej Obojga Narodów. W dwudziestoleciu międzywojennym gmina Koniawa była składową powiatu lidzkiego województwa nowogródzkiego. 1 lipca 1925 r. z jej części utworzono nową gminę Orany, obecnie na terenie Litwy. 1 lipca 1926 r. gminę Koniawa przyłączono do powiatu wileńsko-trockiego w województwie wileńskim, a 3 czerwca 1930 r. ostatecznie zlikwidowano, włączając cały jej obszar do gminy Orany. Obecnie Nacza i okolice należą do rejonu werenowskiego obwodu grodzieńskiego na Białorusi, są usytuowane przy granicy z Litwą. Część dawnej gminy koniawskiej pozostała na terenie Litwy. Można więc określić obszar badawczy Szukiewicza jako transgraniczny, ponieważ leży obecnie po obydwu stronach granicy białorusko-litewskiej. Prowadził on poszukiwania także na innych terenach historycznego Wielkiego Księstwa Litewskiego, jednak najwięcej materiałów pochodzi właśnie z okolic Naczy.

Materiały archiwalne Wandalina Szukiewicza

Wstępne badania przeprowadzone przeze mnie pozwalają wnioskować, że spuścizna Szukiewicza jest przechowywana co najmniej w kilku miastach: Krakowie, Warszawie, Wilnie, Lwowie, Moskwie i Sankt Petersburgu. W Krakowie omawiane materiały zostały zdeponowane w Archiwum Nauki PAN i PAU; w Warszawie – w Bibliotece Narodowej w oddzielnym zasobie (BN Rps III 2941–2947) i w zasobach poszczególnych osób, z którymi Szukiewicz prowadził korespondencję; w Moskwie – w archiwum Rosyjskiego Instytutu Naukowo-Badawczego Dziedzictwa Kulturalnego i Naturalnego im. D. Lichaczowa¹³; w Sankt Petersburgu – w archiwum Instytutu Historii Kultury Materialnej Rosyjskiej Akademii Nauk, w którym są ulokowane dokumenty Cesarskiego Towarzystwa Archeologicznego (zespół 1). We

---

13 Instytut ten jest spadkobiercą Moskiewskiego Towarzystwa Archeologicznego.

Lwowie przysyłane przez Szukiewicza materiały mogą się znajdować w bibliotece uniwersyteckiej, ale tę informację należy dopiero zweryfikować.

Przechowywana w LVIA korespondencja M. Brensztejna z Zygmuntem, synem W. Szukiewicza, świadczy o tym, że TPN uzyskało jego deklarację o przekazaniu materiałów ojca¹⁴, jednak w kolejnych listach nie ma potwierdzenia, że do tego doszło. W 1938 r. Adam Olechnowicz, opisując w „Kurierze Wileńskim” wizytę w Oranach, gdzie mieszkał wówczas Zygmunt, poinformował o licznych przechowywanych tam rękopisach W. Szukiewicza: „Oczom naszym ukazują się stare, różnego formatu bruliony, notesy, zeszyty, teczki, albumy” (Olechnowicz 1938: 5). Notatkę kończy patetyczny zwrot: „Opisy czekają... Czekają, aż przyjdzie do nich znawca, kufer otworzy na zawsze i zawartość jego, ku powszechnemu pożytkowi, ogłosi drukiem” (ibid.).

Analiza literatury przedmiotu dowodzi, że do tej pory tego nie dokonano, a urzędy zawiadujące zamyślenie wymagałoby najpierw zgromadzenia spuścizny Szukiewicza rozsianej po różnych archiwach. Znaczna jej część nie została nawet skatalogowana. LVIA nie ma oddzielnie skompletowanego podzespołu dokumentów Szukiewicza. Moja wstępna kwerenda wykazała, że należy ich szukać we wszystkich 24 podzespółach zespołu 1135, obejmującego dokumenty TPN. Poszukiwania utrudnia fakt, że podzespół zawierający dokumenty przechowywane w bibliotece i muzeum TPN (LVIA 1135/23), które stanowią ważne źródło, ma tylko nieopisaną kartotekę z fiszkami.

W trakcie wstępnej kwerendy w LVIA przeprowadzonej w czerwcu 2021 r. zidentyfikowałam kilkaset dokumentów autorstwa Szukiewicza, na które składają się: listy, raporty z badań terenowych, sprawozdania z działalności w TPN i teksty publicystyczne. Większość rękopisów Szukiewicza nie została opracowana, m.in. autorzy publikacji dotyczących TPN korzystali przeważnie z drukowanych „Roczników Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie”, tymczasem to właśnie dokumenty rękopiśmienne, w tym brudnopisy, dostarczają nowych informacji o historii TPN i jego działaczach oraz pozwalają inaczej spojrzeć na fakty historyczne.

Przydatność materiałów Wandalina Szukiewicza jako źródła do badań językowych¹⁵

Znaczną wartość poznawczą mają nie tylko korespondencja, lecz także inne materiały Szukiewicza, które można określić jako egodokumenty¹⁶. Ich wstępna analiza

14 Pisał o tym dwukrotnie, 24 marca 1933 r. i 27 lutego 1935 r. (LVIA, 1135/6/10: 76–77).

15 W związku z tym, że artykuł stanowi dopiero zapowiedź badań, w tej części wskażę tylko możliwe interpretacje materiałów archiwalnych Szukiewicza, bez szerszej analizy językowej, która będzie przedmiotem kolejnych publikacji.

16 Jako egodokumenty rozumiem spectrum dokumentów pisanych: listy, dzienniki, wspomnienia, autografy tekstów itd. (Presser 1958: 208–210). We współczesnej nauce stanowią one ważną bazę

świadczy o tym, że zawierają one nowy materiał do komparatystycznych studiów językowych, szczególnie w zakresie bałtycko-słowiańskiej wspólnoty językowo-kulturowej, wciąż niezbadanej do końca i nadal stanowiącej dylemat naukowy (Vimer 2007: 31–45; Šefčík 2016: 300–315). Wspólnota bałtycko-słowiańska nie była ograniczona wyłącznie do wspólnych procesów rozwoju językowego, lecz obejmowała także kulturę duchową i materialną ze względu na równomierny antropologiczny skład ludności na całym obszarze. Egodokumenty Szukiewicza dlatego są cenne, że zawierają materiał językowy, archeologiczny i etnograficzny z areału, który do tej pory był białą plamą na mapie badań dotyczących kontaktów bałtycko-słowiańskich. Biorąc pod uwagę to, że wspomniany areał nie był przedmiotem systematycznych badań dialektologicznych, analiza językowa egodokumentów Szukiewicza dostarczy brakujących informacji na temat bałtycko-słowiańskich związków lingwistycznych w peryferyjnych strefach kontaktowych.

W latach 2012–2017 pod kierunkiem Björna Wiemera (Johannes Gutenberg-Universität Mainz) zrealizowano projekt „Triangulation Approach for Modelling Convergence with a High Zoom-In Factor” (TriMCo). Jego celem było kompleksowe badanie bałtycko-słowiańskiej konwergencji językowej na rozległym tle lingwo-geograficznym (Vimer, Kožanov, Ērker 2019: 122–143), a korpus źródłowy stanowiły materiały gwarowe z szeroko zakrojonych badań terenowych, w tym nadesłane z Moskwy, Warszawy i Wilna. Korpus ten nie zawierał jednak materiałów z obszaru badań Szukiewicza. Ponadto od 2017 r. światowe ośrodki sławistyczne nie prowadzą już gruntownych badań nad kontinuum dialektalnym bałtycko-słowiańskiej strefy kontaktowej ani nad zachodzącymi w nim procesami dywergencyjno-konwergencyjnymi, dlatego analiza nowego materiału pochodzącego ze słabo zbadanego dotąd mikroareału będzie przyczynkiem do uaktualnienia tego tematu badawczego. Zauważę, że badania mikroareałów są kluczowe w ustaleniach dotyczących bałtycko-słowiańskich kontaktów językowych w strefach przejściowych, ponieważ pozwalają prześledzić kierunki i głębokość infiltracji gwar, ustalić procesy powstawania innowacji i określić substrat językowy.

Szukiewicz nie był językoznawcą, jednak jego rzetelność badawcza¹⁷ przejawiała się także w dokładnym notowaniu leksemów. Wstępna analiza zanotowanego przez uczonego materiału gwarowego (Konczewska 2020: 82–96) przekonuje o jego wiary-

---

do badań nad językiem (Brown 2019) i metajęzykowe źródło badań nad przeszłością (Greyerz 2010: 273–282). Warto dodać, że są również bazą materiałową wykorzystywaną w badaniach pamięcioznawczych (lingwistyka pamięci, kultura pamięci). Oprócz przytoczonej literatury zachodniej pomocne w opracowywaniu egodokumentów, zarówno pod względem teoretycznym, jak i empirycznym, są ujęcia polskich badaczy (Szulakiewicz 2013: 65–84; Chorążyczewski, Pacevičius, Roszak 2015).

17 M. Brensztejn (1914: 2) wymieniał następujące walory pracy badawczej Szukiewicza: „posiłkowanie się najnowszą metodą badawczą, ścisłość i sumienność w analizowaniu materiału, ostrożność w wyciąganiu wniosków”.

godności i wskazuje na stosowanie przez Szukiewicza spójnej metodologii przejawiającej się przede wszystkim w niezwyklej dokładności i konsekwencji w zapisywaniu cech fonetycznych i akcentowania leksemów. Jest to bardzo ważne w świetle analizy bałtycko-słowiańskich kontaktów językowych, ponieważ jednym z podstawowych kryteriów ustalenia powiązań genetycznych między językami są właśnie innowacje fonologiczne. Znaczące jest także to, że część poświadczonych w egodokumentach leksemów gwarowych nie została zarejestrowana w znanych źródłach leksyko-graficznych, co daje nowy materiał do badań. Co ważne, uczony bezpośrednio notował wyrazy usłyszane od mieszkańców wsi. To, że Szukiewicz aktywnie działał na rzecz lokalnej społeczności wiejskiej, a w trakcie poszukiwań badawczych systematycznie odwiedzał wiele okolicznych wsi, w znacznym stopniu podnosi wiarygodność zgromadzonego materiału gwarowego. Niezwykle ważne jest poświadczenie miejscowości, w której leksem został zarejestrowany. Na podstawie analizy materiału językowego można określić terytorialny zasięg występowania poszczególnych cech gwarowych i sporządzić mapę izoleks, co jest bardzo istotne w przypadku peryferyjnego areалу gwarowego. Pozwoli to prześledzić procesy infiltracji, wytypować innowacje leksykalne i ustalić ich periodyzację, określić konwergencje i dywergencje językowe oraz ich stopień. Ponadto taka analiza pomoże dokładniej ustalić proces, intensywność, kierunek i typ wpływów językowych w słabo zbadanym dotąd mikroareale, a co za tym idzie przyniesie nową wiedzę o bałtycko-słowiańskich kontaktach językowych w strefach przejściowych.

Skutkiem skomplikowanych procesów osadniczych w bałtycko-słowiańskiej peryferyjnej strefie kontaktowej był między innymi niejednorodny substrat językowy (Zdaniukiewicz 1992: 171–176). W eksplorowanym przez Szukiewicza areale występują toponimy o etymologii zarówno słowiańskiej: *Budniki, Budy, Czepiełun, Kowale, Ogrodniki, Prawda*, jak i litewskiej: *Drućminy, Ginele, Nacza* oraz mieszaney: *Hołodziszki, Sołtaniszki*. Świadczy to o wzajemnym przenikaniu się żywiołów bałtyckiego i słowiańskiego. Wstępna analiza części leksemów gwarowych wyekscerpowanych z rękopisów Szukiewicza poświadczyła funkcjonowanie na badanym obszarze gwary białoruskiej o cechach wpływu kilku języków. Niektóre z tych leksemów mają zasięg ogólnobiałoruski, np.: *abóry, baraná, barazná, cepílnia, czepiała, czerpák, dúdka, kałýska, kapiałúsz, kapszúk, karóbka, kastryca, kóúsz, kresiwó, kudziél, opołonik, palczátki, piarściónki, prásnica, raháč, rukawícy, sachá, swiétacz, wierbá, wíły*. Oddzielną grupę stanowią leksemy charakterystyczne dla gwar pogranicza północno-zachodniego, np.: *ciérlica, cybúch, buláŭka, hrywiéńki, húbka, laski, nakrýuka, naróhi, rézgini, skawardá, szniuróŭka, trepálka, tutún, zapónka, zúby*.

Gwary białoruskie regionu, w którym leży Nacza, wchodzą w skład północno-zachodniej białoruskiej strefy dialektalnej (Barszczewska, Jankowiak 2012). Jej poszczególne obszary w różnym stopniu były poddawane wpływom bałtyckim (Astréjka 2010: 1–19; Jankowiak 2020: 139–166). Analiza wyłoniionych z egodokumentów Szukiewicza leksemów gwarowych pozwoli ustalić przebieg zmian systemowych,

wytypować nowe cechy gwarowe i zweryfikować już zarejestrowane (Plygavka 2014: 228–237). Tak przeprowadzone badania pozwolą w dalszej kolejności na skonfrontowanie dorobku ośrodków naukowych różnych krajów (Plygaŭka 2015; Ėrker 2015; Grek-Pabisowa, Ostrówka 2018: 141–161; Leskauskaitė 2020: 79–88; Mikulėnienė 2020: 53–63). Osiągnięte w ten sposób wyniki uzupełnią lukę w badaniach dialektologicznych. Wyszczególnienie cech poszczególnych gwar (białoruskiej, litewskiej, polskiej) pozwoli na określenie substratu językowego badanego obszaru i stworzy podstawy do odtworzenia jego historycznej sytuacji językowej. Ważne jest, że badania arealne pozwalają wyodrębnić zapożyczenia zarówno w zasobie języków standardowych, jak i regionalno-gwarowym, a ich analiza pomaga odtworzyć etapy i proces zapożyczeń. Ze względu na wysoki stopień infiltracji gwar występujących na tym obszarze sprecyzowanie ich wzajemnych wpływów wymaga poszukiwania stosownego instrumentarium. Kwantytatywna analiza poszczególnych cech gwarowych pozwoli ustalić stopień wzajemnej interferencji, a lingwogeograficzna interpretacja faktów językowych pomoże zrozumieć procesy infiltracji i ustalić ich przebieg, co wpłynie na wnioskowanie o specyfice tej strefy kontaktowej.

Egodokumenty Szukiewicza są także ważnym źródłem do badań socjolektu szlacheckiego. Wstępne opracowanie rękopisów uczonego pokazało, że cenne pod tym względem są także brudnopisy późniejszych publikacji, ponieważ noszą ślady poprawek redaktorskich, zastępujących formy regionalne ogólnopolskimi, np.: *posiłkowanych* – *zasilanych*, *moc* (przedmiotów) – *znaczna ilość*, *rozprzestrzenione* – *rozpowszechnione*, *pogrzebowego* (inwentarza) – *grobowego*, *prowadzono* (stosunki) – *podtrzymywano*.

Szukiewicz znał język polski z domu, zatem jego polszczyzna jest autentycznym przykładem regionalnej polszczyzny szlacheckiej. Język polski, którym się posługiwała szlachta na tym obszarze Rzeczypospolitej, różnił się od ówczesnego języka ogólnopolskiego i posiadał określone specyficzne cechy w zależności od regionu występowania (Turska 1930; Sawaniewska-Mochowa 2002; Jaros 2019: 255–268). Rodzina Szukiewicza przeniosła się swego czasu ze Żmudzi do Dzikiej; analiza jego języka domowego pozwoli wytypować i zestawzić cechy polszczyzny kowieńskiej i wileńskiej. Konfrontacja wyekscerpowanego materiału z zarejestrowanym przez badaczy w różnych kresowych skupiskach szlacheckich (Sawaniewska-Mochowa, Zielińska 2007a; Konczewska 2016: 43–57; Grek-Pabisowa, Ostrówka, Jankowiak 2017), a także ze źródłami historycznymi pozwoli na wytypowanie nowych cech polszczyzny szlacheckiej na historycznej Litwie. Materiał historyczny i współczesny wzajemnie się uzupełniają, ponieważ język szlachty kresowej ze względu na peryferyjność wobec języka ogólnopolskiego pozostał archaiczny i zachowuje wiele cech polszczyzny XIX-wiecznej (Sawaniewska-Mochowa, Zielińska 2006: 199–220, 2007b: 235–266; Konczewska 2018: 355–367). Taka konfrontacja materiału gwarowego z uwzględnieniem aspektu diachronicznego i synchronicznego umożliwi wytypowanie nowych cech lub weryfikację już zarejestrowanych, co pomoże wzbogacić dotychczasowy

stan wiedzy o polszczyźnie na historycznej Litwie i przyniesie nowy materiał językowy. Będzie to ważne dla prezentacji całokształtu kontinuum dialektalnego w areale peryferyjnym i określenia wpływów bałtycko-słowiańskich kontaktów językowych na jego rozwój.

Ważnym elementem badań nad kontaktami językowymi będzie także analiza warstwy metajęzykowej egodokumentów Szukiewicza, która pomoże określić mentalność osób żyjących na wielojęzycznym i wieloetnicznym pograniczu, ujawni ich stosunek do spuścizny bałtycko-słowiańskiej i przyczyny wyborów językowo-tożsamościowych. Przeprowadzę tę analizę z uwzględnieniem kontekstu historycznego, kulturowego i biograficznego, z wykorzystaniem metod lingwistyki pamięci (Chlebda 2019: 147–164). Takie założenie metodologiczne pozwoli na nieograniczenie analizy tekstów do poglądów, sposobu percypowania świata i uzusu językowego wyłącznie autora egodokumentów, ponieważ Szukiewicz nie tylko przedstawia w nich własne zdanie, ale też polemizuje z korespondentami i opinią społeczną. Stwarza to doskonałe przesłanki do odtworzenia historycznej sytuacji socjolingwistycznej i badania tak trudnego zagadnienia, jak wybory językowe i tożsamościowe na pograniczu bałtycko-słowiańskim (Woolhiser 2007: 371–404; Bednarczuk 2013: 19–39; Konczevska 2019: 183–199, 2021; Kozłowska-Doda 2021).

Wnioski

Wyniki analizy językowej i metajęzykowej egodokumentów Szukiewicza zrealizowanej zgodnie z przedstawionymi założeniami metodycznymi będą istotne zarówno dla badań slawistycznych, jak i rozwoju dialektologii. Wprowadzą do obiegu naukowego nową wiedzę w zakresie wielojęzyczności historycznej, kontaktów bałtycko-słowiańskich, rozwoju gwar pogranicza, stanu polszczyzny północno-wschodniej przełomu XIX i XX w., a także historii polskiej nauki. Będą ważne także dla teraźniejszości, ponieważ przyniosą nowe dane o gwarach i dynamice kontaktów językowych na słabo zbadanym obszarze. Będzie to pomocne w ustaleniach dotyczących aktualnego statusu regionalnych odmian języka polskiego i jego sytuacji na terenie współczesnej Litwy i Białorusi, a także w określeniu stopnia interferencji w pogranicznych gwarach białoruskich i litewskich oraz w ukazaniu językowych zmian strukturalnych, które dokonały się pod jej wpływem. Opracowanie spuścizny egodokumentalnej Szukiewicza uzmysłowi jej wartość nie tylko dla badań językowych, ale także dla studiów antropolingwistycznych nad pograniczem i będzie miało wpływ na rozwój dialektologii, antropologii kulturowej i etnologii. Należy podkreślić, że dorobek Szukiewicza należy do spuścizny duchowej narodów polskiego, białoruskiego i litewskiego. Jego wieloaspektowe badanie i wprowadzenie we współczesny krajobraz kulturowy Polaków, Białorusinów i Litwinów pozwoli na zbudowanie płaszczyzny do lepszego zrozumienia się i docenienia wspólnego

dziedzictwa, a także ukaże rolę polskiego uczonego w ratowaniu tego dziedzictwa przed unicestwieniem.

Literatura

- ASTRÈJKA V., 2010, *Slavâna-balckae leksičnae ŭzaemadžeânne ŭ gavorkah paŭnočna-zahodnâj dyâlektnaj zony belaruskaj movy*, „Belaruskââ lingvistyka” nr 65, s. 1–19.
- AVANESAŬ Ĭ., KRAPĬVA K., MACKEVIČ Ŭ., 1963, *Dyâlektalagičny atlas belaruskaj movy*, Minsk.
- BARSZCZEWSKA N., JANKOWIAK M., 2012, *Dialektologia białoruska*, Warszawa.
- BEDNARCZUK L., 2013, *Languages in Contact and Conflict on the Territory of the Grand Duchy of Lithuania (GDL)*, „Acta Baltico-Slavica” 37, s. 19–39, <https://doi.org/10.11649/abs.2013.002>.
- BLOMBERGOWA M.M., 1992, *W sprawie towarzystw naukowych działających w Wilnie w XIX i początku XX wieku*, „Kwartalnik Historii Nauki i Techniki” 37, nr 1, s. 69–87.
- BLOMBERGOWA M.M., 2010, *Wandalin Szukiewicz. Syn Ziemi Lidzkiej – badacz i społecznik (1852–1919)*, Warszawa – Lida.
- BRENSZTEJN M., 1914, *Wandalin Szukiewicz*, „Kurier Litewski” nr 1 (14), s. 2.
- BROWN J.R., 2019, *Historical Heritage Language Ego-Documents: from Home, from Away, and from Below*, „Journal of Historical Sociolinguistics” 5, nr 2, <https://doi.org/10.1515/jhsl-2019-0023>.
- CEHAŁ-HOŁUBOWICZOWA H., 1936/1937, *Muzeum Starożytności Wileńskiej Komisji Archeologicznej a Muzeum Archeologiczne Uniwersytetu Stefana Batorego*, „Światowit” 17, s. 9–14.
- CHLEBDA W., 2019, *O wyzwaniach i zadaniach pamięcioznawstwa lingwistycznego*, „Ling-Varia” nr 2 (28), s. 147–164, <https://doi.org/10.12797/LV.14.2019.28.10>.
- CHORĄŻYCZEWSKI W., PACEVIČIUS A., ROSZAK S. (red.), 2015, *Egodokumenty. Tradycje historiograficzne i perspektywy badawcze*, Toruń.
- ĖRKER A., 2015, *Strukturnye čerty smešannyh belorusskikh govorov na balto-slavânskom pogranič'e*, „Slavolinguistica”, t. 22, Leipzig, <https://doi.org/10.3726/b11871>.
- GREK-PABISOWA I., OSTRÓWKA M., 2018, *Zakres wpływów wschodniosłowiańskich w polszczyźnie północnokresowej – wpływy białoruskie*, „Rozprawy Komisji Językowej Łódzkiego Towarzystwa Naukowego” LXVI, s. 141–161, <https://doi.org/10.26485/RKJ/2018/66/9>.
- GREK-PABISOWA I., OSTRÓWKA M., JANKOWIAK M., 2017, *Słownik mówionej polszczyzny północnokresowej*, Warszawa, [on-line] <https://hdl.handle.net/20.500.12528/128>.
- GREYERZ K. VON, 2010, *Ego-Documents: The Last Word?*, „German History” 28, nr 3, s. 273–282, <https://doi.org/10.1093/gerhis/ghq064>.
- GRINAVECKIENÈ E., MORKŪNAS K., 1977, *Lietuvių kalbos atlasas*, Vilnius.
- GUREVIČ F.D., 1962, *Drevnosti belorusskogo Ponëman'a*, Moskva – Leningrad.
- ILGIEWICZ H., 2008, *Societates Academiae Vilnenses. Towarzystwo Przyjaciół Nauk w Wilnie (1907–1939) i jego poprzednicy*, Warszawa.
- ILGIEWICZ H., 2016, *Listy Wandalina Szukiewicza do Lucjana Uziębły i Władysława Zahorskiego*, [w:] S. Wiech (red.), *Nieznane listy z Ziem Zabrzanych*, „Kresy w Polskich Pamiętnikach i Listach (1795–1918)”, t. 3, Kielce, s. 71–164.

- JANKOWIAK M., 2020, *Strefy dialektalne języka białoruskiego jako przykład językowych kontaktów z sąsiednimi narodami*, „Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej” LI, s. 139–166, <https://doi.org/10.11649/sfps.2016.009>.
- JAROS V., 2019, *Właściwości fonetyczne i fleksyjne języka familijnego Joachima Lelewela (na podstawie listów do najbliższych)*, „Socjolingwistyka” XXXIII, s. 255–268, <https://doi.org/10.17651/SOCJOLING.33.16>.
- KONCZEWSKA K., 2016, *Zróżnicowanie polskich gwar Grodzieńszczyzny. Polszczyzna „szlachty zaindurskiej”*, „Język Polski” XCVI, s. 43–57.
- KONCZEWSKA K., 2018, *Archaizmy leksykalne współczesnej polszczyzny grodzieńskiej (socjolektu szlacheckiego)*, [w:] M. Pastuch, M. Siuciak (red.), *Historia języka w XXI wieku. Stan i perspektywy*, „Prace Naukowe Uniwersytetu Śląskiego w Katowicach”, nr 3670, Katowice, s. 355–367.
- KONCZEWSKA K., 2019, *Szlachta grodzieńska na początku XXI wieku – język i tożsamość. Zarys problematyki*, „LingVaria” nr 1 (27), s. 183–199, <https://doi.org/10.12797/LV.14.2019.27.12>.
- KONCZEWSKA K., 2020, *Nieznany rękopis Wandalina Szukiewicza jako źródło do badań gwar białoruskich*, „Slavica Slovaca” 55, nr 1, s. 82–96.
- KONCZEWSKA K., 2021, *Polacy i język polski na Grodzieńszczyźnie*, „Prace Instytutu Języka Polskiego”, t. 160, Kraków.
- KOZŁOWSKA-DODA J., 2021, *Tożsamość, losy i język najstarszych mieszkańców okolic Dociszek na Białorusi (na podstawie badań terenowych z przełomu XX i XXI wieku)*, Lublin.
- LESKAUSKAITĖ A., 2020, *Morphological Integration of the Slavic Loanwords in the South Aukštaitian Subdialects*, [w:] M. Jankowiak, M. Vašiček (red.), *Slovanské dialekty v jazykovém kontakte. Nářeční lexikum v pomezích oblastech v minulosti a současnosti*, Praha, s. 79–88.
- LVIA, 1135/6/10: Lietuvos valstybės istorijos archyvas, fond 1135, opis 6, jednostka przechowywania 10, list Z. Szukiewicza do M. Brensztejna, 24 III 1933.
- MEK I 1892: Archiwum Muzeum Etnograficznego w Krakowie, sygn. RKP_109, 110, list W. Szukiewicza do S. Udzieli, I 1892.
- MIKULĖNIENĖ D., 2020, *Peculiarities of the Lexical Borrowing in the Peripheral Lithuanian Dialects*, [w:] M. Jankowiak, M. Vašiček (red.), *Slovanské dialekty v jazykovém kontakte. Nářeční lexikum v pomezích oblastech v minulosti a současnosti*, Praha, s. 53–63.
- OLECHNOWICZ A., 1938, *Nieznane rękopisy zasłużonego samouka*, „Kurier Wileński wraz z Kurierem Wileńsko-Nowogródzkim” nr 203, s. 5.
- PLYGAŪKA L., 2015, *Belarusaâ mova ŭ polikul’turnym rėgiėne (paŭdnėva-ŭshodnââ tėrytoryâ Litoŭskaj Rėspubliki)*, Minsk.
- PLYGAVKA L., 2014, *Baltarusių kalbos dialekta*, [w:] D. Mikulėnienė, V. Meiliūnaitė (red.), *XXI a. pradžios lietuvių tarmės: geolingvistikos ir sociolingvistikos tyrimas. Žemėlapiai ir jų komentarai*, Vilnius, pp. 228–237.
- PRESSER J., 1958, *Memoires als geschiedbron*, [w:] *Winkler Prins Encyclopedie*, t. VIII, Amsterdam – Bruxelles, s. 208–210.
- RAK M., 2021, *Jan Karłowicz w świetle materiałów archiwalnych. Dialektologia, etnolingwistyka i lituanistyka*, „Biblioteka LingVariów”, t. 30, Kraków.
- SAWANIEWSKA-MOCHOWA Z., 2002, *Ze studiów nad socjolektem drobnej szlachty kowieńskiej XIX wieku (na podstawie słowników przekładowych Antoniego Juskiewicza)*, Bydgoszcz.
- SAWANIEWSKA-MOCHOWA Z., ZIELIŃSKA A., 2006, *Sposoby wyrażania grzeczności w korespondencji szlachty litewskiej (XIX–XX w.)*, „Acta Baltico-Slavica” 30, s. 199–220.

- SAWANIEWSKA-MOCHOWA Z., ZIELIŃSKA A., 2007a, *Dziedzictwo kultury szlacheckiej na byłych Kresach północno-wschodnich Rzeczypospolitej. Ginąca część kultury europejskiej*, Warszawa.
- SAWANIEWSKA-MOCHOWA Z., ZIELIŃSKA A., 2007b, *Język i obyczajowość szlachty litewskiej na podstawie korespondencji prywatnej z 2. połowy XIX wieku (na przykładzie jednej rodziny)*, „Acta Baltico-Slavica” 31, s. 235–266.
- ŠEFCÍK O., 2016, *The Problem of Proto-Balto-Slavic ‘Aspirates’ Revisited*, „Slovo a Slovesnost” 77, nr 4, s. 300–315.
- SZULAKIEWICZ W., 2013, *Ego-dokumenty i ich znaczenie w badaniach naukowych*, „Przegląd Badań Edukacyjnych” nr 1 (16), s. 65–84, <https://doi.org/10.12775/PBE.2013.006>.
- TALKO-HRYNCEWICZ J., 1919, *Śp. Wandalin Szukiewicz*, „Przegląd Archeologiczny” I, z. 3–4, s. 81–83.
- TURSKA H., 1930, *Język Jana Chodźki. Przyczynek do historii języka polskiego na obszarze północno-wschodnim Rzeczypospolitej*, „Biblioteka Prac Polonistycznych”, nr 3, Wilno.
- VIMER B., 2007, *Sud'by balto-slavânskikh gipotez i segodnâšnââkontaktnaâ lingvistika*, [w:] V. Ivanov (red.), *Areal'noe i genetičeskoe v strukture slavânskikh âzykov*, Moskva, s. 31–45.
- VIMER B., KOŽANOV K., ĚRKER A., 2019, *Korpus slavânskikh i baltijskikh govorov TriMCo: struktura, celi i primery primeneniâ*, „Balto-slavânskie issledovaniâ” XX, s. 122–143, <https://doi.org/10.31168/2658-5766.2019.20.6>.
- WOOLHISER C., 2007, *Communities of Practice and Linguistic Divergence: Belarusophone Students as Agents of Linguistic Change*, „Harvard Ukrainian Studies” 29, nr 1–4, s. 371–404.
- ZABIELA G., 2002, *Vandalinas Šukevičius – akmenis amžiaus gyvenviečių tyrinėtojas (150-ujų gimimo metinių sukakčiai pažymėti)*, „Lietuvos Archeologija” 23, s. 9–28.
- ZASZTOWT L., 1990, *Wileńscy miłośnicy „starożytności” w latach 1899–1914*, „Kwartalnik Historii Nauki i Techniki” 35, nr 2–3, s. 259–283.
- ZDANIUKIEWICZ A., 1992, *O powstaniu i rozwoju języka polskiego na Kresach Wschodnich – polemicznie*, [w:] „Z Polskich Studiów Slawistycznych”, seria 8, Warszawa, s. 171–176.

**“I am saving the remains of our past, which fade and disappear
with each passing day, from complete destruction”: Vandalin Shukevich’s Manuscripts
as a Novel Source for the Study of Language Contacts at the Balto-Slavic Borderland
Abstract**

The paper is a pilot publication of a project on language contacts in a poorly studied area of the Baltic-Slavic border. The author presents the specifics of the egodocuments of Vandalin Shukevich (1852–1919), an autodidact scientist from the Nacha of the Lida district. The egodocuments were identified in the national historical archive of the Republic of Lithuania in 2021. The author presents their research potential in the study of linguistic contacts in the peripheral dialectal area of the Balto-Slavic border. She proves that the analysis of the dialectal material extracted from the manuscripts will introduce new knowledge about historical multilingualism, the Balto-Slavic language contacts, the development of local dialects, the state of the north-eastern Polish language at the turn of the 19th and 20th centuries, and about the history of the Polish science. The results of the analysis will also be relevant for the present, introducing novel data on geolects and the dynamics of the development of cross-border language contacts in the poorly studied area of the Balto-Slavic borderland.